

Legelészünk? Csipegetünk?

Egy XII. századi antikizáló fejezetkompozíció eredetéhez

Raffay Endre

Pécsi Tudományegyetem

ORCID azonosító: 0009-0006-3735-172X

A tanulmány az antik bukranion-motívum középkori átértelmezéséről tanúskodó kőfaragványokkal foglalkozik. Az esztergomi királyi palota XII. század végi emlékényében fennmaradt egy féloszlopfeje, amelynek kompozícióját a korábbi kutatás a palotán tevékenykedő műhely leleményeként értékelte, holott a kompozíció összefüggései szerteágazók, időben és térben is. A magyarországi darabokhoz a modenai Ghirlandina egy fejezetfaragványa áll a legközelebb. A kompozíció motivikus részletei az antik bukranion-motívummal hozhatók összefüggésbe, annak át- illetve félreértelmezett variációjaként határozhatók meg. A tanulmány a kompozíciós változatokon keresztül az antik és a XII. századi példák közti származási kapcsolatokat kutatja.

Kulcsszavak: bukranion, Esztergom, Szent István terem, Modena, Ghirlandina, XII. század vége

Az esztergomi Várhegy déli szirtjén a XII. században épült egykori királyi palotának a fejezetfaragványai már régóta foglalkoztatják a művészettörténeti kutatást. Én magam is vissza-visszatérek e témához (RAFFAY 2006),¹ a Széless György 1761-ban említett egyszeri *kosához* vagy *bakkecskéjéhez* hasonlóan, amit az akkor még álló esztergomi Porta speciosa vörösmárvány oroszlánja olyannyira izgatott, hogy időről-időre rátámadt (SZÉLESS 1998: 67).² Részemről az alábbiakban a címben sejtetett témára vonatkozóan csupán szerény támadás következik, csapatomban főleg növényevőkkel, ám

¹ Nemcsak a témához, de saját korábbi kutatásai eredményeimhez is vissza-visszatérek. A kiindulást a 2004-ben megvédett PhD disszertációm esztergomi vonatkozású részei jelentik, amelyek alapján publikáció is készült.

² A kosról és a kapuoroszlánhoz való vissza-visszatéréséről (az eredeti szöveg közlésével és magyar fordításban is).

akad néhány húsevő is, akik fejezetkompozíciók részeként kerülnek szerepbe. A legelgető növényevőim közt akad olyan is, akiről eldönteni, hogy vajon kos (vagyis bakbárány) vagy bakkecske (vagyis kecskekos) nem egyszerű, hiszen csak fejük látszik, testük nem, így a bundázatról általában semmit sem állapíthatunk meg.³ A fejforma megtévesztő lehet, a szarv segítségével biztosabb meghatározásra törhetünk, hacsak nem akarunk egyszerűen és röviden csupán kosokról szólni. A mai tudásunk szerint a kos és a kecske a páros ujjú patások rendjébe, a tülkösszarvúak családjába és a kecskeformájúak alcsaládjába tartozik. Az alábbiakban szóba kerülő faragványok faragói persze nem állattani illusztrációk készítésében voltak érdekeltek, de gondolom a birkát a kecskétől meg tudták különböztetni. Ám ki tudja, a középkorban miféle *kecskeformájú* keverékfajták éltek még? És mifélek a XVIII. században? Figyelemreméltó, és talán nem nyelvészkedési lelemény, hogy Széless a vezérkost (*Dux Gregio*) bakkecskének (*caprex*) nevezi (SZÉLESS 1998: 67).⁴ Kecskenyáj vezérkosa nyilván egy kos volt. A kos–kecske azonosítási problémák mindenesetre az ikonográfiai vonatkozású megjegyzéseim egy részének érvényét (ilyenfélék is következnek alább) feltételes módba helyezhetik. De mivel a nyájakban egymás mellett legelhettek az inkább birka kinézetű kosok és az inkább kecskének kinézők, függetlenül attól, hogy melyikük is volt a fő bak, támadásba indítom az egész állatseregletet. Ám az élen nem egy vezérkos szerepel, hanem egy esztergomi báránka, akinek nemhogy szarva, de füle sincs.

Az esztergomi palotai faragványok egy része antikizáló, az akantuszos részletformák és a kompozíciós megoldások tekintetében is. Az utókor által Szent Istvánról elnevezett terem déli oldali féloszlopfője különösen érdekes kompozit-féle kompozíciójú (1. kép). Rajta a volutákat egy-egy állatnyak és fej helyettesíti, amelyek a sarkok alatt kibomló egy-egy levél fölé hajolnak. Közükben kötélszerűen csavart törzs emelkedik, leveles gyűrűvel lezárt, amelyből karéjcsokros levél terül szét, legyezőszerűen kitöltve az állatfejek közti felületet. Féloszlopfőről lévén szó: ez a motívum kétoldalt

³ Kivétel akadhat: például egy, a londoni British Museumban őrzött féloszlopfő állatfejei esetében, amelyeken göndör-bundás szőrzet ábrázolását alakítottak ki: inv. nr. 1973,0217.1.

⁴ A magyar fordításában: „a kos, a nyáj vezére, a bakkecske”.

félbevágva jelenik meg. Nemcsak a levélcsozor törzse csavart, de a nyakgyűrű is. A kettős homorodással alakított abakuszt frízszerűen képzett karéjsor borítja. A kompozíció különlegessége füzérszakaszok szerepeltetésének köszönhető, amelyek a karéjcsokros levél tövét összefogó gyűrű és az állatfejek közt ívelődnek. Az ív(elődés)hez a sarok alatti levelek alakja illeszkedni látszik. A füzérszakaszok az állatfejek alatt összeérnek, az állatok azokat mintegy felcsippentik és belőlük legelni látszanak. Az állatokat általában bárányként szokás meghatározni (például: GEREVICH 1938: 148, vagy MAROSI 1984: 163. Tóth 2010: 42: „talán bárányfők, ahogy Gerevich mondta”. Vö: RAFFAY 2006: 12). Se fülük se szarvuk. Bőr (az) van rajtuk, de bundázatra (vagy tollazatra, vagy pikkelyekre) nincs utalás. Egy biztos: ezek nem vezérkosok.

1. kép: Esztergom, Szent István-terem, déli oldali féloszlopfő. 1190 körül

A fejezetdísz fő elemeinek elrendezését egy ritka, antikizáló jellegű művészeti környezetekben megjelenő kompozíciós típus ismeretével hozom eredet-összefüggésbe, annak változatának tartom, és így az elrendezés alapvonásait kompozíciós megszokásokhoz vagy szabályokhoz való alkalmazkodással magyarázom (RAFFAY 2006: 7–12). Ellentétben a korábbi kutatással, amely a megoldást az esztergomi palotán tevékeny kőfaragó-műhely leleményének tartotta, míg az óbudai eredetű és a medvevári származásúnak vélt társak kialakítását esztergomi tanultsággal magyarázva (TÓTH—MAROSI 1978: 125; MAROSI 1984: 99; 2–3. kép).

2. kép: Fejezet töredéke Óbudáról. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum. 1190 körül

3. kép: Oszlopfő feltehetően Zágrábból. Zagreb, Povijesni Muzej Hrvatske, XII. század vége

Marosi Ernő a lelemény ötlet-előzményét egy esztergomi oszlopfőben látta, amelyet Nagy Emese épp a Szent István-terem padlóalapozásának régészeti kutatása során talált (NAGY 2018: 43–44. kép; 4. kép). Kétségtelen, hogy ennek a kisméretű oszlopfőnek a díszítése is antikizáló, a kompozíció kompozit-féle egy levélsoros származéka, a volutákat itt is állatfejek helyettesítik, a sarkok alatti levelek között (a középtengelyben) pedig csavart törzs emelkedik, ám a különbségek arra figyelmeztetnek,

hogy a megoldás másféle kompozíciós típus rokona, amelyhez sem itt, sem máshol füzérfélék nem tartoznak. Az, hogy füzérféle nincs, független attól, hogy az állatok itt oroszlánok, akik ugyebár nem legelnek. Az oroszlánok levélhátakra sem szoktak kapaszkodni, ám itt épp ezt teszik: az oroszlánfejekhez a levél mögül emelkedő nyak- és mellső rész is járul, és a felkapaszkodást biztosító mancs.

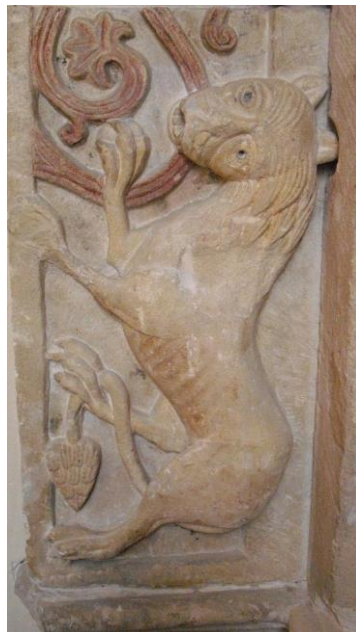

4. kép: Oszlopfő a Szent István-terem padlóalapozásából. Esztergom, Vármúzeum. XII. század

A kompozíciós megszokásoktól úgy látszik, az oroszlánok nem mentesülhettek: ha kell levélhátakra másznak, ha kell, akár növényekre is ráharapnak. Például: Arlesban a St. Trophime nyugati kapuján az örvénylő leveles fríz (hullám)indájára/indájába oroszlánfejek harapnak (5. kép). Vagy Pécsett a népoltár hátfalán alkalmazott álló oroszlánok ugyancsak indára/indába harapnak, a szalagfonatos alakítás ízét kóstitol-gatva (6. kép). Vagy az alább idézendő monrealei ikerfejezet közé szorított nagymacska is. A speyeri székesegyház Afra-kápolnája példáinak tanúsága szerint kompozíciós kötöttségektől szabadon majmok sem ugrabugrálhatnak (MERTENS 1995: Tf. I/1) (7. kép).

5. kép: Indára harapó oroszlánok. Arles, St. Trophime, nyugati kapu. XII. század harmadik negyede

6. kép: Indára harapó oroszlán a pécsi székesegyház népoltárán. Pécs, Dómmúzeum.
XII. század harmadik negyede

7. kép: Fejezet. Speyer, székesegyház, Afra kápolna. XII. század eleje

Az esztergomi kompozíciós megoldás feltehetően időben is közeli rokonán a majmok mancsukkal a levélhátra mintegy kitámaszkodnak és nyugton szemlélődnek. (A kompozíció kompozit-féleségét jól szemlélteti a tojássornak a voluta-helyettesítő fejek közti szerepeltetése.) A veronai San Giovanni in Valle északi mellékapszisének egy (külső) fejezetén az esztergomihoz hasonlóan ugyancsak oroszlánok láthatók (8. kép). (A típus további veronai változatai a székesegyház főapsziséjáról: VENETO ROMANICO 2008: 121. kép. Villanovai változat: uo. 353. kép.)⁵

8. kép: Fejezet. Verona, San Giovanni in Valle, északi mellékapszis. XII. század

Kissé más a megoldás: a figurák nem levélhát mögül emelkednek fel, hanem a levélköz fölött, mintegy a fejezetmagból kilépve, takaratlan mellső résszel és mancsukkal egy-egy levélre kitámaszkodva. (Maga a levélkompozíció is antikizáló: rétegesen alakított kétfőzés.) A mancsenkénti egy-egy levél alkalmazása ugyancsak kompozicionálisan meghatározott. A veronai kőfaragót nem oroszlán-arányok érzékeltetésének a célja vezérelte (ilyen szemponttól bizonyára független az, hogy az itteni oroszlánoknak két-két levél kell a kitámaszkodáshoz), mint ahogy Speyerben sem majomarányok érzékeltetésére törekedtek, és Esztergomban sem beszélhetünk majomnyi méretű-arányú oroszlánokról. Csupán arról van szó, hogy a veronai faragvány kompozíciója a levéldísz tekintetében az antik kétrétegű, kétfőzés megoldások követésére törekszik. Ám az állati mellső részek elől elmarad a belső levélrétegbeli magasabb – az antik

⁵ A kompozíciós rokonokhoz lásd még: RAFFAY 2006: 9.

kompozíciókban a fejezetsarok és a voluták alatt emelkedő – levél. Ugyanez a (kompozíciós) helyzet a veronai székesegyház déli mellékkapuján alkalmazott fejezeten is, ahol nem oroszlánok, hanem emberi (fél)figurák jelennek meg (VENETO ROMANICO 2008: 125. kép). Szemben a kompozíciós típus arles-i változatával, ahol ugyancsak emberi figurát alkalmaztak, akinek feje ugyancsak volutacsigásodást helyettesít, de úgy, hogy a lábát az alsó sorbeli egy-egy levélre támasztották, míg kezét a sarok alatti (a mellrészt takaró) levélbe kapaszkodtatták (Kép: RAFFAY 2006: 14. kép).⁶ Ez a faragvány egyaránt mutatja az esztergom-speyeri és a veronai típus jellegzetességeit. Ám a Veronában látható egyszerűsítés (a fejezetsarki levél elhagyása) nem helyi ötlet. A sarok alatti levél a kompozíciós típus korábbi példáin, így a velencei San Marcóban is, a nyugati kupolatartó pillérek közti oszlopok fejezetén (VENETO ROMANICO 2008: 9. kép) sincs jelen.

9. kép: Oszlopfő. Ravenna, VI. század

Az említett példákban az állatfejeknek a fejezetsarok alatti átlós elhelyezéséhez a testrészek ugyancsak átlós kialakítása tartozik. Az állattestek mintha a kalathoszra lennének applikálva. A kompozíciós típus egy ravennai, egy levélzónás rokonán viszont a kalathoszból alig látni valamit, mintha maguk az állattestek alkotnák a fejezetmagot (9. kép). (Hasonló megoldás látható például a velencei Corte Muazzoba került darabon is: TOLLENAERE 2017.) A párnaszerűen húsos testrészek egészen az oldalkö-

⁶ Lásd még a vienne-i Saint André-le-Bas egy fejezetét: WEINBERGER 1984: fig. 12.

zépen alkalmazott motívumig terjednek. Hasonló derivátumával egy pécsi faragványon találkozni, amely a füzérfélékkel alkotott kompozíciós típus vonatkozásában is érdekes. A testekhez itt nem tartozik (mellső) lábrész, így ez támaszkodónak nem nevezhető (TÓTH 2010: Kat. 7, 118–119; 10. kép).

10. kép: Oszlopfő Pécsről. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 1100 körül

11. kép: Oszlopfő. Aquapendente, székesegyházi altemplom, XII. század

A levélsorra kitámaszkodó növényevő állatok éhen maradnak: mivel elmarad a levélsorból kiemelkedő magasabb fejezetsarki levél, a kompozíciónálisan a volutacsigásodások helyére fixált állatfejek túl távol helyezkednek el a levelektől, semmint azokból legelészni lennének képesek. Ám a volutahelyettesítő állatfejek a kompozíciós típus egyszerűbb származékain, amelyeken a fejekhez semmiféle testrész nem

tartozik, közel kerülnek a levelekhez és mintegy kárpótlást kaphatnak büszkén kitámaszkodó testrészeik elvesztéséért: éhen nem maradnak. Az állatfejek az aquapendentei székesegyház altemplomában óvatosnak tűnnek: a leveleket mintha csak megszimatoznák (11. kép), akárcsak az arles-i kerengőbeli társaik (RAFFAY 2006: 16. kép). Egy piacenzai kriptabeli oszlopfőn az állatfejek nem riadnak meg a levélkóstolótól, hanem legelni látszanak (12. kép). Ám amíg az óvatoskodók nem csalódnának, lévén szelíd növényevő kosok, addig a piacenzaiakról ez nemigen feltételezhető, hiszen inkább tűnnek ragadozó macskafélének, akik levelekre legfeljebb gyomorbántalmak esetében fanyalodnak, egyébként ilyenekre nemigen támad gusztusuk. Hacsak nem kerülnek élet(mód)idegen kompozíciós összefüggésbe, mint mondjuk az idézett arles-i és pécsi oroszlánok (5–6. kép). Vagy: a kompozíciós hagyományokhoz és szabályokhoz való alkalmazásuk összhangban lenne Ézsaiás jövődölésével, amely szerint a farkas és a bárány együtt legelnek, az oroszlán, mint az ökör, szalmát eszik? (Ézsaiás 65:25). Nem valószínű. Sovány vigasz is lenne.

12. kép: Oszlopfő. Piacenza, székesegyházi altemplom, XII. század

Sovány vigasz ide vagy oda, a piacenzai kínálat változatos: a legelnivaló leveles részek mellett csipegetnivaló bogyós gyümölcsfélék is részei a felhozatalnak. A száj alatti levél sem a szokásos, sarok alá emelkedő állólevél, hanem az ezekre vízszintesen felfekvő levélke. Ilyenre kénytelen fanyalodni a monrealei kerengő nagymacskája is,

mivel a piacentzai rokonaihoz hasonló kompozíció fogságába került, ráadásul ikerfejezet közé szorítva, holott a külső fejezetsarkok alatt egy-egy (birka)kosfej is kínálta magát (RAFFAY 2006: 13) (13. kép). Ez utóbbiak a levéldíszból jóízűen harapdálhatnak, és bátran is: a nagymacska a fejezetközi helyzetéből nemigen szabadulhat. Szorultságában ott aztán nem tehet mást, eheti a levelet.

13. kép: Ikeroszlopfő. Monreale, székesegyházi kerengő, XII. század második fele

A piacentzai és a monrealei kompozíciós megoldások rokonok, bár az előbbi egy, az utóbbi (antikosan elegánsabb:) kétfőzés (álló) levéldíszot használ. A fejezet középtengelyében levelek közül mindkét helyen törzs emelkedik, fenn leveles gyűrűvel összefogott, amelyből kétoldalra, az álló levelek fölé egy-egy levél hajlik, a fejezetsarkok alá nyúlva, ott a szomszédos oldali párjával (és a legelő fejjel) találkozáva. Piacenzában a féllevél kicsi, kevés, sovány, szemben a monrealei megoldással, ahol a kompozíciós látványos, mondhatni friss és (nedv)dús eleme, amely a központi levélcsoportból kirakoncátlankodva (frissesség!) hajlik oldalra ínycsiklandásra. Kompozíciós rend ide vagy oda, ezek az állatok mintha a szabad természetben burjánzó növényeket kóstolgathatnák, a fejezettengelyben valódi levélcsoport virul, és a csoport aszimmetrikus alakítása, valamint a csoportból kihajló egy-egy levél csavart (a levél különböző felületeinek a megmutatását lehetővé tévő) formálása is hozzájárul a megoldás életteli

hatásához. A monrealei példa rokonain (egy Dél-Itáliából és egy Pécsről származó fejezeten, valamint a modenai Ghirlandina egy oszlopfőjén), ugyancsak oldalra hajló levélfélék alkotják a legelési kínálatot, szárazabb megoldásokat mutatva: ezek a levelek merevebben illeszkednek a kompozíciós kötöttségekbe. A New York-i Metropolitan Museum Dél-Itáliából származó oszlopfőjén az álló levelek egyzónás kompozíciót alkotnak (RAFFAY 2006: 13) (14. kép). Az oldalra hajló levelek nem a központi levélcsozor burjánzó-rakoncátlanokodó részei, hanem a karéjcsokros levelet a tőnél összefogó gyűrű mögül rendezetten jönnek elő, száraz-mereven összefogva, kissé fonnyadt hatást keltően lekonyulva.

14. kép: Oszlopfő Dél-Itáliából. New York, Metropolitan Museum, XII. század

A Pécsről ismert oszlopfőn, amelyről elmaradnak az alsó sávbéli álló levelek, a központi karéj- vagy levélcsozrot pedig csak egy nyílhegy-forma konzerv-motívum helyettesíti, az oldalra hajló levelek ugyan húsosak, de merev rendezettségük kompozíciós alkalmazkodásra és megszokásokra utalhat. A legelők itt is, és ott is éhesen tépik a levéldísz. A modenai kecskék appetitusa jóval csekélyebb: legelésük finomkodó csipkedés (RAFFAY 2006: 12; 15. kép). Finomkodó a kompozíció és a levéldísz is, így az oldalra hajló leveleknek a levélcsozrot összefogó gyűrű szorításából indított motívuma is. A kompozíciós megszokások jelentette (kőfaragói) tanultságon túl a kőfaragó

esztétizáló törekvéseinek lehetünk tanúi: az oldalra hajló levéldísz a központi levélcsozor tükör-párjaként került megkomponálásra – lenn is, fenn is két-két levél indul középről a fejezetsarki fejek felé, körültekintő esztétikai megfontolás eredményeként. Az alsó levélsor felett elegánsan szervírozott legelnivaló szertartásosan (csipegetve és nem habzsolva) fogyasztandó!

15. kép: Oszlopfő. Modena, Ghirlandina, negyedik szint, nyugati ablak. 1180-as évek eleje

Az esztergomi Szent István-teremben nem ilyen mesterkélten stílusos a terítés. És nem ilyen *finomak* a részletek. Mármint nem az állatfejek szerint, az ízt illetően, hanem a kivitelezést tekintve, a stíluskritika alapján (16. kép).

16. kép: Féloszlopfő. Esztergom, Szent István-terem, déli oldal, oldalnézet, 1190 körül

Érdemes ennél a pontnál (ugra-bugra kompozíciós szemlénket egy kis szemlélődés erejéig megszakítva) nyugton maradni. A modenai és az esztergomi fejezet között korábban közvetlen kapcsolatot állapítottam meg, amit a kollégák azóta (is) elfogadnak.⁷ A kapcsolat megállapítása az ornamentikára alapozható: a fejezetszám alap-elemeire és ezeknek a kompozíciójára, valamint a részletek kialakításának kőfaragói motívumaira (RAFFAY 2006: 13–15). A figurális részleteket tekintve viszont nemigen ragadható meg rokonság: amíg a modenaiak aprólékosan kidolgozott kecskék, addig az esztergomiak szinte teljesen tagolatlanok és (így) legfeljebb báránycákként azonosíthatók. A kőfaragói motívumok tekintetében különösen érdekes a levélalkotó karéjcsoportok közt alkalmazott háromelemes tagolásé. Ezt furatlyukból képzett cseppforma és ez alatti v-alakú vájat, valamint a köztük húzódó holdacska-forma véset alkotja. Ilyen megoldást a modenai fejezet álló levelein látni, míg a kétoldalra hajló levélpárnak és a tengelyben álló levélcsokornak az alakításában a motívumnak a változata jelenik meg (egyszerű furatlyukkal és hosszabb v-alakú vájattal). A Szent István-terem fejezetét a háromelemes megoldás alkalmazása jellemzi (kivéve az abakuszra takaró karéjsort, amelyhez csupán furatlyukak tartoznak). A modenai álló levelek és az esztergomiak levélalkotó karéjcsoportjai közt viszont nincs közelebbi kapcsolat: amíg Modenában a karéjos szél öblös középhomorlatból fejlődve fodrozódik, addig Esztergomban a középhomorlat igen szűk. A karéjfelületek alakítása is eltérő: Modenában sima, tagolatlan, néhol enyhén homorodó, míg Esztergomban ezek ékalakban vájatoltak. A részletek tekintetében megállapítható különbségek lajstromozása tovább folytatható: az esztergomi kötélfonatos alakításnak nincs párja a modenai fejezeten, sem a nyakgyűrűn, sem a központi levélcsokor törzsén.

A kompozíciót alkotó motívumok alkalmazása tekintetében érdemes megemlíteni, hogy az esztergomi az abakuszra takaró karéjsor alkalmazásával összetettebb. Ugyanakkor más felfogású a középtörzsből kétoldalra indított leveles dísz alakítása

⁷ Különösen Tóth Sándor, aki a szóban forgó fejezetekkel a pécsi darab kapcsán részletesen is foglalkozott: TÓTH 2010, 42–45. A korábban medvevári eredetűként számontartott fejezetről egy rijekai konferencián (2023. ősz) Tüskés Annával tartottam előadást. Az előadás publikálás alatt. A modenai összefüggés kiterjesztése a Porta speciosa-körre, tágabb emiliei vizsgálattal: TAKÁCS 2020, 53–65.

is, a felsőé (levélcsokor) és az alsóé (füzérféle) is. Esztergomban a levélcsokor tőnél összenőtt karéjcsoportokból áll, olyanokból, mint az álló levelek alkotók. Modenában is olyan karéjcsoport áll középen, amelyenkből az álló levél felépül, de ennek két oldalához (a tőnél összenőttten) egy-egy hosszan elnyúló levél kapcsolódik. Modenában a füzérfélét, esztétizáló tükrözés-félét alkalmazva, a levélcsokor mintájára alakították (középen itt nincs karéjos levélke, csak a törzset lezáró és a leveleket összefogó (karéjsoros) gyűrű-motívum. A kétoldalra hajló levelek a gyűrű szorításából jönnek elő, éppúgy, mint a levélcsokor elemei. Esztergomban más a helyzet: a levélcsokor és a füzérféle nem közös (gyűrűzött) tőből indított. Itt a füzérféle a gyűrű alól ívelődik két oldalra: nem csokorból oldalra hajló motívum, hanem a gyűrű levéldíszes pántja alól függ alá. Ezen túl, nem csupán levélpár alkotja, hanem sok levél. Vagyis a motívumot ebben az esetben nemcsak jobbhíján nevezhetjük füzérfélének, hanem kompozíciós megfogalmazása alapján is. A füzérféle Esztergomban (s egyszerűbben Óbudán és Zágrábban is) füzérfélébb, mint Modenában és másutt: füzérekhez hasonlóan szervírozott. E tekintetben az esztergomi darab közelebb áll az antik előképi megoldásokhoz. Ez nem jelenti azt, hogy a megjelenés egészét, illetve építészeti típusát tekintve *finomabb* és antikosabb lenne. Sőt, e szempontból fordított a helyzet. A fejezetek építészeti típusa különbözik. Ez alatt nem funkcionális vonatkozásokat értek, hogy az esztergomi féloszlopfő, míg a modenai oszlophoz tartozó, hanem az építészeti környezet, illetve az építészeti terv stílusa meghatározta jellemzőket (amitől *ad absurdum* persze az oszlopoknak vagy féloszlopoknak az alkalmazása sem független).

A modenai fejezetforma karcsúbb arányú, fenn (külön kőből faragott) vállpárkánnyal zárt, ami Esztergomban hiányzik. Az ornamentális kompozíciót tagolt felületű, homorúan képzett abakusz zárja, hangsúlyosan kezelt sarkokkal és középrésszel (rosetta nélkül). A modenai levelek karcsú kalathoszt díszítenek, amelyre a levelek mögött rálátni, és talán az állatfejek mögötti felületek is ahhoz tartoznak. A füzérféle mögött és a levélcsokor mögött is a kalathoszra látni. Modenában ugyanis a füzérféle levelei elválnak az alaptól: csak a szájaknál és a törzsgyűrűnél csatlakoznak a fejezet-

tömbhöz. A levélcsokor is aláfaragott. Az állatok álla és a füzér köze vízszintesen átfúrt. Ez utóbbi megoldás az esztergomi faragványt is jellemzi, de csak ez, mert a levéldísz itt a fejezetmagra tapadó, a fejezetmagot nem érzékeltető és mindent elborító. Az abakuszt is karéjsor borítja itt, illetve leplezi el, amely kétszer homorodó és rozetta nélküli, amely így az ornamentális díszítés része.

A modenai levéldísznek az alaptól való elválása erőteljes térbeliséget mutat, a levelek rátét-hatást keltenek, mintha e „rácsdísz” utólag applikálták volna a kehelyfelületre, vagy mintha a fejezet megfaragása belülről kifelé történt volna. Az applikált-ság hatását erősíti a levéldísz éles körvonalú, kemény, a körbefűrészeltséget idéző alakítása is. Mindennek eredményeként, az éles-rajzos részletek ellenére, a fejezetet erőteljes fény-árnyék játék kelti életre. A levelek árnyékából előbújó kecskék a kemény leveleket harapdálva harsogó hangot adnának.

Mindez (a legelgetés harsogó hangjait nem számítva) a korinthuszi fejezet „fedezéséről” méginkább a „keletkezéséről” szóló antik eredetű hagyományt akár szemléltethetné is. A korinthuszi temetőben a sírra tett kosár képzi az alapot, amelyet *utólag* nő körül a kosár alatt rejtőző akanthosz, tavasszal sarjadva, frissen, a kosár tejére tett cseréplap sarkai alatt visszakunkorodva (Vö. VITRUVIUS 1988: 110–112).

Esztergomban nincs ilyen kosár és nincs térbeliség: ott a levéldísz mindent beborít: az összefüggő ornamentális burkolat mindent befed, és az állatfejek sem kiállók, inkább csupán (csupaszságukkal) előbukkanók. A levelek egyazon levéltípusnak a képviselői, függetlenül a kompozícióban betöltött helyüktől–helyzetektől, ellentétben a kompozíciós típusokonokon látott megoldással, amelyeken az álló levelek és a füzérfélét alkotók közt típusbeli különbség állapítható meg. A füzérfélét és a levélcsokrot azokon egyértelműen megkülönböztették az álló levelektől. Esztergomban a levéldísz nem burjánzik tavaszi frissességgel, hanem kissé fonnyadtan tapad a felületekre. A legelés hangjai, ha lennének, a zizegésre emlékeztethetnének.

Nemcsak a fejezetforma arányai, de a kompozíció-alkotókéi is különbözők Modenában és Esztergomban. Modenában a kompozíciós arányok is antikosabbak. Az

álló levelek (is) karcsúbbak, a levél(pár)csokor sávja is, a füzérféle sávja pedig keskeny. Esztergomban a füzér súlyos elem, hangsúlyosabban ívelődő, amely alatt az álló levelek sávja meglehetősen alacsonyra nyomódik. Az állatfejek is súlyosabbak–nagyobbak és a modenaiaknál alacsonyabbra hajlók.

Akárhogy is, a füzérféle Esztergomban inkább emlékeztet antik füzérekre, mint az oldalra hajló levélpárok. Azt is mondhatnánk, hogy a füzérféle a kissé száraz és nem friss alakításában is füzéreket akar követni (az oldalra hajló levelek gyökéren növő frissek lehetnek, ám a füzér leszedett–lekaszált, már hervadozó vagy megszáradt növényekből képzett). Ám az esztergomi kőfaragóról nem feltételezzük, hogy füzérkészítési recept illusztrálására tett volna kísérletet.

Ha ilyen recept illusztrálási szándékát nem is, de mást feltételezhetünk vele kapcsolatban. Azt, hogy nem azonosítható a modenai mesterrel és másféle kvalitást képvisel, de tanultságban, ismeretekben nem függetlenek egymástól. Létezhet-e köztük időbeli kapcsolat? (RAFFAY 2006: 37–38; TÓTH 2010: 45, 104. jegyzet) A faragványok az eredeti építészeti környezetükben maradtak fenn, így datálásuk nem csupán a rajtuk szereplő formai megoldások és stílusrészletek alapján lehetséges, hanem az épületek, pontosabban az épületrészek és azok további részleteinek a segítségével. E tanulmánynak nem lehet célja a datálási kérdéseknek a (felül)vizsgálata, így csupán néhány vonatkozó támpont ismertetésére szorítkozom.

Az esztergomi faragvány az egykori királyi palota ún. Szent István-termének in situ darabja (TAKÁCS 2018: 54–55). A palota építésének kezdetét III. Bélához szokás kötni, míg befejezése akár a századfordulón is túlnyúlhatott. A palota relatív építéstörténeti kronológiájában a Szent István-termet nem illeti meg a legkorábbi pozíció: megtervezésére csak a lakótorony alépítményének felépítése után és az alsó szintnek északkeleti-keleti-déli irányú kiépítése közben került sor, felépítésére pedig (természetesen) a felette lévő részekét megelőzően történt, azokkal egy építési menetben (RAFFAY 2022: 123–144). E felsőbb részeknek a datálását (a kapcsolódások alapján) a Szent Adalbert székesegyház egykori Porta speciósájáéhoz lehet igazítani, így 1184–1196 közé helyezhető. Az 1184-es évszám a modenai faragvány esetében *terminus ante*

quem lehet. A modenai székesegyházat ebben az évben II. Lucius pápa felszentelte. Nem valószínű, hogy a felszenteléskor a Ghirlandinának csak az alsóbb három szintje állt volna. A negyedik, amelynek nyugati ablakát díszíti a vizsgált oszlopfő, az alsóbbakkal egy menetben épülhetett. A nagy felszentelésre elkészültnék tartható egyéb épületrészek (pontile, Porta regia) és a harangtorony szóban forgó szintjének a kapcsolódásai arra utalnak, hogy kialakításukban egyazon mestercsoport tagjai vettek részt, akiket a szakirodalom *maestri campionesi* név alatt ismer (RAFFAY 2006: 28–38. Vö. TÓTH 2010: 45). Az esztergomi fejezet mestere e körben-körből szerezhette tanultságát.

Ennek ellenére a vizsgált kompozíciós típus eredetének meghatározásához az esztergomi füzérfélén keresztül juthatunk közelebb, és nem az oldalra hajló levélféléknek Modenában is szerepeltetett motívumán keresztül. Honnan kerül tehát a kompozíciós étrend-kínálatba a füzér? Az étrendbe sehogy: a vizsgálat folytatása során el is kell tekintenünk a legelgetés, csippentgetés és kóstolgatás motívumától. A koponyák ugyanis nem esznek, és így ilyesféle dolgokat nem is tesznek. De hogyan jönnek képbe a koponyák? Nem az éhhalálra utaló rémképeken keresztül nyomozunk tovább, hanem áldozati állat-, pontosabban ökörkoponyák segítségével. A motívum ugyanis, amelyből a vizsgált kompozíciós típus származhat, antik oltárkövek és oltárkörzetek díszítésében használt, széles körben ismert bukranion-motívum (RAFFAY 2006: 10). Persze nem közvetlen az eredet-összefüggés. Egyrészt a bukranion motívum példáin a füzér valódi füzérek mintájára alakított, amelyen a levél és gyümölcselemek szalagra felfűzöttek (17. kép). A füzért e szalag szabadon maradó szakaszai segítségével rögzítették az állatkoponya-szarvakhoz. A motívumnak ismertek olyan változatai is, amelyeken a füzérszakaszok élő állatfejek közt ívelődik (18. kép). Fejek közt, és nem alattuk, ami lehetetlenné teszi számukra a füzérbe való kóstolás lehetőségét. Ám vannak kivételek, amelyeken a füzér az állatfej alá ívelődik. A fejek a kompozíciós helyzetüket kihasználva akár legelhetnének is. Ilyen megoldást látni például egy messzénéi frízen (19. kép), vagy a firenzei Museo Archeologicóban őrzött fejezeten (MERCKLIN 1962: Abb. 1362). A bukranion motívumnak ilyenféle változatai lehetnek a

vizsgált kompozíciós típus közvetlen antik előképei, gondolom olyan környezetben, ahol ezek a változatok a középkorban is rendelkezésre álltak.

17. kép: Fríz részlete. Róma, Ara pacis Augustae, i.e. 13–9

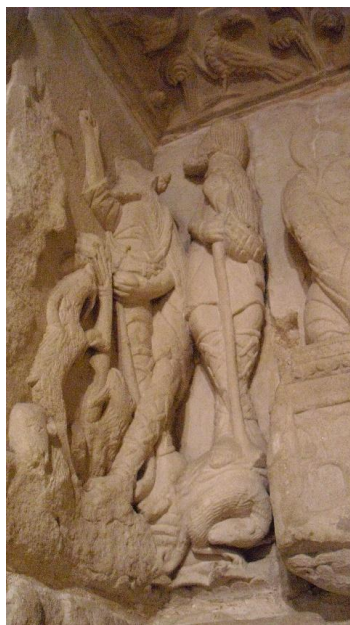

18. kép: Faragvány töredéke. Ephesos, Efes Müzesi, II. század

19. kép: Fríz részlete, Messzéné, Asklepieion, i.e. III. század

Végezetül egy kis *csemege*. A vizsgált kompozíciós megoldások kapcsán felmerül a jelentés kérdése. Ha figyelmünket a kompozíciós megoldások egy motivikus elemére, a legelészésre koncentráljuk az *ardita capra*-motívum analógiája kínálkozik, mégha legelőink közt a kosok a kecskéknél jóval elterjedtebbeknek is tűnnek – ha egyáltalán azonosíthatók. A motívum értelmezésére André Chastel tett kísérletet, ami így módszertani-előképi segítséget biztosíthat számunkra (CHASTEL 1984). Az *ardita capra* fürge kecskét jelent, aki fatörzsre ágaskodva legel leveleket. Chastel szerint a fürge kecske a pásztori világ „kicsiny szintetikus képecskéje” (CHASTEL 1984: 256). Megjelent Terra-ábrázolásokon is, mint a föld állati szimbóluma, a keresztény ókor szarkofágjain pedig a Jó Pásztorra utalhat, és így akár Orpheuszt is idézheti, de Dávidot is (CHASTEL 1984: 256, 257). A későbbi kereszténység is ismeri a motívumot a *Pásztorok imádása*, illetve a *Híradás a pásztoroknak* szüziséhez csatlakoztatva (CHASTEL 1984: 257). Erre a magyarországi emléanyagban is akad példa – ezt Chastel nem ismerte⁸ – Pécssett, a székesegyház déli altemplomi lejáratainak egyik domborművén (20. kép).

20. kép: *Ardita capra*. Pécs, a székesegyház déli altemplomi lejáratainak részlete,

Pécs, Dómmúzeum. XII. század utolsó negyede

⁸ CHASTEL 1984, 257. A 14. jegyzetben a XII. századi pécsi példánál egy korábbi idéz: egy görög zsolnároskönyvben szereplőt 1066-ból (London, British Museum, Cod. Add. 19 352). A 15. jegyzetben csak későbbi példák kerülnek felsorolásra.

Az *ardita capra*, mint motívum a reneszánszban is képes felidézni a pásztori hangulatot, amint ezt Tiziano *Nimfa és pásztor* című festménye (Bécs, Kunsthistorisches Museum) és Michelangelo egy költeménye kezdő sorai bizonyítják:

Mily új öröm mily fölbecsülhetetlen,
elnézni sziklák közt a kecskét,
ahogy kúszik, s hol itt, hol ott legel fenn,
s a pásztort, ahogy fujja durva versét
a réten, ballagva, megállva, nyersen
nótázva, s így könnyíti szíve terhét,
míg kedvese, ki ridegebb a vasnál,
a sertésekkel egy tölgyfa alatt áll.⁹
(CHASTEL 1984: 254)

Az idilli pásztori világnak és az idilli Jó Pásztor-i környezetnek a vadászat nem része. Valóban nem lenne idilli szüzse a pásztori nyáj állományát ritkító vadászat. A Jó Pásztor nyájába való tartozás sem jelenthet (örök)élet-biztosítást, ha a nyáj elkóborolt tagja levadászható. A Jó Pásztor kudarca az, ha az eltévedt állatát nem tudja a nyájába visszavinni. Orpheuszé is, hiszen lantjának a vadállatokat is meg kellene szelídítenie. A betlehemi pásztorok sem mehetnének a kis Jézus imadására, ha nyájukat vadász-veszély fenyegetné! Chastel nem is ismer olyan példát, amelyen az *ardita capra* ilyenféle pusztulás (lehetősége) leselkedne. Leselkedhet-e a ürge kecskére ilyenféle veszély? Lenne-e olyan ürge ez a kecske, hogy vadász-üldözői elől meglépjen? Az emlékanyag válasza: leselkedhet és a ürgeség nem jelent mindig életbiztosítást.

Az *ardita capra* a késő római korban nemcsak a keresztények szarkofágjain kapcsolódik funerális környezethez,¹⁰ hanem a keresztényüldöző Diocletianus császár spliti mauzóleumának frízén is¹¹ (21–22. kép). Itt nincs se Orpheusz, se Jó Pásztor, se rossz pásztor. Pásztor-idill sincs. Az imperiális környezethez szárnyas géniuszocskák tartoznak, akik lovon vagy kétlovas kocsin készülnek a földről elrugaszkodni, vagy medallion-portrét tartanak és maszk alá emelnek füzért. Az imperiális környezethez

⁹ A vers magyar fordítása RÓNAY Györgyé.

¹⁰ A Baebia Hertofila példáját és továbbiakat idéz: CHASTEL 1984, 256, 12. jegyzet.

¹¹ A fríz a helyszínen nehezen tanulmányozható és nehezen fotózható. Robert Adam a Diocletianus palotáról szóló könyvében viszont nagyszerű illusztrációt közöl a fríz részletéről (Francesco Zucchi metszete Charles-Louis Clérisseau 1764-es rajza alapján).

vadászat passzol: a génuszok egyike kutyát tart pórázon, így a szemben heverő szarvas még biztonságban van. Van, amelyik pajzzsal kutya ellen, van amelyik orosz-lánnal szemben védekezik. Egyikőjük lándzsájával egy hosszú szarvú és hosszú szőrű kecskét szúr épp háton, aki így, bár ott a fa előtte, már nemigen ágaskodhat fel rá legelni. A medalliont tartó génuszpár melletti domborműszakaszon ott az arditacapra! Fára kapaszkodva legel még, pedig ott liheg mögötte két vadászkutya, vérre és hústra éhesen. Van olyan fürge, hogy a felfalás elől meglógjon?

21. kép: Fríz részlete. Split, Diocletianus-mauzóleum. ADAM 1764. Plate XXXVIII

22. kép: Fríz részlete. Split, Diocletianus-mauzóleum. ADAM 1764. Plate XXXIX

A tanulmányban emlegetett kompozíciós típusok legelésző, leveleket harapdáló vagy füzért csipkedő fejei, legyenek akár kecskékhöz, akár kosokhoz tartozók, mint izolált motívumok, hasonlóan az arditacaprához, idézhetik a pásztori világot,

persze meglehetősen „tömören”. Az *ardita capra* motívumhoz hasonlóan a vadászatra is utalhatnak: az oszlopfőkön legelészők, a fejezetek növénydíszének rengetegébe tévedve, vagy annak fogságába kerülve könnyen prédául eshetnek például a vadászoknak és fenevadaknak. A meglehetősen „tömör” motívumnak a vadászathoz való kötését (az idézett példák közül az egyetlen, amely uralkodói környezethez tartozik) a monrealei biztosítja. Az, amelyiken a legelő fejes oszlopok közébe egy oroszlánfej szorult (13. kép). Ez a legelőkre leselkedő vadászatra utalhat ugyan, tömören. De oroszlánunk, épp szorult helyzetének köszönhetően, nem számíthat vadászsi kerre. Ugyanakkor az oszlopfők feletti vállpárkányon, amelyen fejezetkompozíciós szabályok nem szorították a kőfaragót tömörségre, vadászkutyát látni egy menekülő patás nyomában. A kutya hosszan elnyúló teste száguldást mutat: a kőfaragónak a vállpárkány-forma kitűnő lehetőséget biztosított ennek érzékeltetésére. A levadászni kívánt állat is meglehetősen sebesen menekül. Ez nem lomha kosra utal, ahogy a bundázat sem, hanem kecskére, meglehetősen *fürgére*.

Bibliográfia

- ADAM, Robert. 1764. *Ruins of the Palace of the Emperor Diocletian at Spalatro in Dalmatia*. London, magánkiadás.
- TÓTH Melinda, MAROSI Ernő (szerk.). 1978. *Árpád-kori kőfaragványok*. Katalógus. Székesfehérvár, MTA Művészettörténeti Kutató Csoport, Budapest, István Király Múzeum.
- CHASTEL, André. *Ardita capra*. 1984. In: NÉMETH Lajos (szerk.). CHASTEL, André: *Fabulák. Formák. Figurák. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Gondolat: 253–257.
- GEREVICH Tibor. 1938. *Magyarország románkori emlékei*. Budapest, Műemlékek Országos Bizottsága.
- MAROSI Ernő. 1984. *Die Anfänge der Gotik in Ungarn*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MERCKLI, Eugen von. 1962. *Antike Figuralkapitelle*. Berlin, Walter de Gruyter.
- MERTENS, Holger. 1995. *Studien zur Bauplastik der Dom in Speyer und Mainz. Stilistische Entwicklung, Motivverbreitung und Formenrezeption im Umfeld der Baumaßnahmen des frühen 12. Jahrhunderts*. Mainz, magánkiadás.
- NAGY Emese. 2018. *Az esztergomi királyi palota. Az 1934–1969 között végzett régészeti ásatások eredményei*. Budapest–Esztergom, Magyar Nemzeti Múzeum Esztergomi Vármúzeuma.

- RAFFAY Endre. 2006. Esztergom III. Béla-kori antikizáló fejezettípusai. In: RAFFAY Endre. *Esztergom. Vértesszentkereszt. (Tanulmányok az 1200-körüliévtizedek magyarországi művészetéről II.)*. Újvidék, Forum: 7–45, 95–117.
- RAFFAY Endre. 2022. *Az esztergomi Szent István-terem. Kialakítás- és átalakítás-történet, valamint összefüggések a palota építéstörténetével*. In: PROKOPP Mária (szerk.). *Új kutatások Esztergom megyei jogú város építészeti értékeiről*. Esztergom, Esztergom Megyei Jogú Város Önkormányzata: 106–149.
- SZÉLESS György. 1998. *Az esztergomi Szent Adalbert székesegyház. Széless György 1761. évi leírása a Szent Adalbert székesegyház és a Szent István templom romjairól*. WAIGAND József és ROMHÁNYI Beatrix (ford.). Esztergom, Kultsár István Társadalomtudományi és Kiadó Alapítvány.
- TAKÁCS Imre. 2020. *Az esztergomi Porta speciosa*. Martin Opitz Kiadó, Budapest.
- TOLLENAERE, Marc De. 2017. *Svelata (o quasi?) l'identità del misterioso capitello bizantino di Corte Muazzo?*
<https://www.photowalkinvenice.com/the-mysterious-byzantine-capital-of-venice>
- TÓTH Sándor. 2010. *Román kori kőfaragványok a Magyar Nemzeti Galéria Régi Magyar Gyűjteményében*. Magyar Nemzeti Galéria szakkatalógusai. I. 1. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria Kiadványai 2010/3.
- Veneto romano*. 2008. A cura di ZULIANI, Fulvio. Milano.
- VITRUVIUS. 1988. *Tíz könyv az építészetéről*. GULYÁS Dénes (ford.). Budapest, Képzőművészeti Kiadó.
- WEINBERGER, Ricki Diane. 1984. *St. Maurice and St. André-le-Bas at Venne: Dynamics of artistic Exchange in two romanesque Workshops*. *Gesta* XXIII/2: 75–86.